

FORMER FOR SOSIAL KONTROLL EKSEMPLIFISERT GJENNOM SEKSUALITET

AV ANGELIKA SCHAFFT

Innledning

Tema for dette essay er å sammenligne hovedkjennetegnene ved formell og uformell kontroll. For å kunne se litt bak overflaten, begripe forhold som er mindre opplagte og synlige, vil jeg først beskrive hvordan man kan definere sosial kontroll generelt og så presisere hva jeg legger i begrepene formell og uformell kontroll. Jeg vil deretter konsentrere meg mest om å drøfte kontrollen omkring seksualitet og seksualmoral.

Grunnen til at jeg valgte denne innfallsvinkelen, er at seksualitet er et fenomen som kan egne seg godt til å studere ulike kontrollformer, nettopp fordi seksualatferden er underlagt så mange forskjellige typer av kontroll. Samtidig er seksualitet et område som er omgitt av tabuer, og kontrollen omfatter ikke bare konkret atferd, men også moralske verdier og bevisstheten. En annen grunn som gjør temaet seksualitet og kontroll interessant, er at man – som jeg senere skal vise – kan snu på perspektivet ved ikke bare å se på kontrollen *av* seksualitet, men også på seksualitet *som* kontroll. Seksualitet og kontroll er et tema som kan belyses under en rekke forskjellige innfallsvinkler. Jeg har her valgt å behandle problemstillingen i et mer teoretisk perspektiv med utgangspunkt i den marxistisk orienterte psykoanalytiske teorien (*Marcuse*) og ved hjelp av idéhistorisk institusjonskritikk (*Foucault*).

Flere ulike fagretninger er på hver sin måte opptatt av fenomenet ”sosial kontroll”. Ettersom hvilke sosiale fenomener man ønsker å studere med vekt på kontrollaspektet, bruker man ulike definisjoner for hva sosial kontroll er for noe. Valg av definisjon kan også være avgjørende for hva man får med i sitt synsfelt og hva som ligger utenfor. De forskjellige aspektene det legges vekt på ved definisjonen av sosial kontroll kan være viktig å ha i mente når man vil diskutere og sammenligne ulike former for sosial kontroll. Jeg vil derfor starte med en liten runde i definisjonslandskapet for så å gå videre inn i en retning som tradisjonelt ligger under kriminologien og avvikkssosiologien: Spørsmålet om kontrollens virkninger.

Sosial kontroll

En pedagog vil kanskje legge hovedvekt på hvordan den sosiale kontrollen kan bidra til sosial læring i oppdragelsen, hvordan den kan fremme eller hemme ønsket eller uønsket atferd eller atferdsmønstre hos barn og ungdom: Sosial

kontroll er en måte å *formidle normer* og verdier på gjennom reaksjoner fra omgivelsen, altså et nødvendig bidrag til sosialiseringen og norminnlæringen. I likhet med psykologer kan også pedagoger være opptatt av forholdet mellom den *ytre* og den *indre* (selv)kontroll hos individene.

Men sosial kontroll er et begrep som uttrykker mer enn det som har med sosialisering og oppdragelse å gjøre. Den kan også betraktes som en form for *maktutøvelse*, og herskernes måte å oppnå eller opprettholde lydige/konform atferd på. Sosiologen Dag Østerberg fremhever nettopp dette aspektet ved å definere sosial kontroll som "et sosiologisk begrep som uttrykker en annen side ved makt og herredømme.(...) Kontrollbegrepet (uttrykker) at de herskende vedlikeholder sitt herredømme ved å undersøke om undersåttene er lydige". (Dag Østerberg, 1984, s. 100).

Hans definisjon er også nært til det som forbindes med "kontroll" i dagligspråket: Kontroll er en måte å *undersøke* noe på. Blir man kontrollert, så blir man på en måte testet om man virkelig gjør det man skal, det som forventes.

Men hva hvis denne "undersøkelsen" viser at "undersåttene" ikke er lydige? Kan herredømmet vedlikeholdes ved bare å konstatere dette? Er det dét som gjør den ulydige lydige? Østerberg knytter som nevnt kontrollbegrepet til makt og herredømme og siterer i denne sammenhengen Max Webers definisjon av makt som "muligheten for å påtvinge andres atferd ens egen vilje" (Dag Østerberg, 1984, s. 96). Den måten makten opprettholdes og legitimeres på, vil også være avgjørende for hvilke konsekvenser det kan ha dersom "undersøkelsen" viser ulydighet. Ser man sosial kontroll utfra dette aspektet, kan man ved å studere disse konsekvensene også få øye på de bakenforliggende maktforholdene. Og omvendt kan ulike former for kontroll også oppdages når man analyserer handlinger i lys av maktforhold: At en handling, et budskap rettet mot en annen kan fungere som kontroll, blir muligens først synlig når man også ser en eventuell maktforskjell mellom partene.

Innen kriminologien og avvikkssosiologien har mange nettopp vært opptatt av hvorfor noen ikke oppfører seg på den måten man forventer eller ønsker, og hva som i så fall skjer. En kriminolog kan derfor ved sin definisjon av sosial kontroll legge vekt på kontrollen som *tiltak mot* eller som *reaksjoner på* atferd eller atferdsmønstre som er uønsket. I en bok som handler om samfunnets kontroll av kriminaliteten definerer Stanley Cohen sosial kontroll som "samfunnets planlagte og styrte (programmed) reaksjoner (responses) på forventet og faktisk avvik". (1985, s. 2, min overs.). Siden boka hans er en kritisk analyse av samfunnets kontrolltiltak mot kriminaliteten, og "beslektede former for avvikende og/eller sosialt problematisk atferd" (ibid. s. 3), kan denne definisjonen være formålstjenlig, selv om den er noe snever og kan synes konspirativ.

Definerer man sosial kontroll som tiltak eller reaksjon på uønsket atferd, er

det nærliggende å befatte seg også med denne kontrollens *virkninger*. Spørsmålet som Cohen stiller seg i likhet med mange andre kriminologer, er om kontrollapparatets uttalte målsettinger virkelig blir oppfylt. Han legger spesiell vekt på alternative tiltak og kontrollformer som ble utviklet på 70-tallet og som skulle erstatte en del av de tradisjonelle straffereaksjonene og institusjonene (anstalter), særlig når det gjaldt ungdomskriminalitet. Konklusjonen hans er at disse nye og mer subtile kontrollformene har blitt et tillegg til de tradisjonelle istedenfor en erstatning, og at de heller ikke har hatt den ønskede effekten. På lignende måte konkluderte Nils Christie etter å ha gjennomgått en rekke empiriske undersøkelser om virkninger av forskjellige tiltak overfor lovovertredere, først og fremst i institusjoner. Dersom den ønskede virkningen er å forhindre tilbakefall, ser det ikke ut som om denne virkningen oppnås ved hjelp av disse reaksjoner. (1982, a).

Studiet av kontrollens virkninger har blant annet lært oss å skille mellom de *tilsiktete* og de *utilsiktede virkningene*. Den påståtte almenpreventive og/eller individualpreventive funksjon av strafferettslige kontrollformer er f. eks. blitt debattert og tilbakevist fra sosiologer og kriminologer som har undersøkt virkninger av straff. (Se f. eks. *Vilhelm Aubert*, 1975 eller *Nils Christie*, 1982 b). Jeg skal her ikke gå nærmere inn på de enkelte argumentene fra denne debatten, men vil bare understreke følgende aspekt: Studier av og kritikken mot kontrollens påståtte virkninger har gjort det mulig å oppdage at ulike kontrollformer kan oppfylle andre formål enn de eksplisitt uttalte. Når visse kontrolltiltak ikke virker slik det hevdes, og når apparatet som utøver denne kontrollen likevel opprettholdes, må den oppfylle andre viktige funksjoner (utfra et funksjonalistisk perspektiv). Neste spørsmålet blir da *hvilke* andre formål eller sosiale funksjoner kontrollen kan oppfylle.

En orientering mot slike problemstillinger har ikke bare bidratt til å avsløre at ulike kontrollformer kan ha helt andre effekter enn de man offisielt tilskriver dem, men også at "*ord*" kan være "*kamuflasje*". (*Nils Christie* 1982 b). Begrepet "*behandling*" har f. eks. blitt brukt for tiltak som viste seg å ikke være noe annet enn ren frihetsberøvelse eller renovasjon av bybildet ved å få fjernet "*avvikere*". Kontroll kan også bli usynlig bak handlinger som man ikke nødvendigvis vil oppfatte som kontroll: Utdeling av sosialhjelp kan f. eks. skje på en måte som klientene føler som nedverdiggende og stigmatiserende. Det å måtte oppsøke sosialkontoret, tigge om pengene, få kjøpe ting bare på rekvisisjoner, kan fremme og forsterke en negativ selvoppfatning hos sosialklientene. Ikke bare den eksplisitte "*kontrollen*", dvs. undersøkelsen f. eks. om betingelsene for å få bevilget penger er oppfylt, er kontroll, men også hele situasjonen, hele prosedyren rundt det å "*motta støtte*". (Se *Gro Guttormsen, Cecilie Høigård*, 1978)

Å oppføre seg i strid med skrevne og uskrevne regler kan føre til ubehagelige

reaksjoner fra omgivelsen. Reaksjonene kan vise oss når vi har gjort noe som bryter med normer og regler, og de kan sees som en form for sosial atferdskontroll. Den kan skje på en *uformell* måte, f. eks. at man blir irettesatt, formant på en vennlig måte eller også at man blir latterliggjort, utskjelt eller jaget bort, kanskje til og med slått ned. Den sosiale kontrollen kan som nevnt også skje på måter som ikke nødvendigvis oppfattes som "kontroll". Ikke bare reaksjoner på det "avvikende", "unormale", og "forbudte", er kontroll, men også – og ikke minst – alminnelige og dagligdage budskap. Oppmuntringer, positive reaksjoner, som stadig bekrefter ens "normalitet", er kanskje den mest vanlige form for uformell kontroll.

Dersom en handling er i strid med loven, kan konsekvensen også være at politiet griper inn og at lovbryteren straffes med bot eller fengsel. Politiet og domstolen er formelle kontrollinstanser som skal sørge for at visse lover og regler blir fulgt og at det reageres mot dem som bryter disse lover. Slik kontroll er et eksempel på *formell* kontroll.

Det er vanlig å skille mellom formell og uformell kontroll eller mellom primær og sekundær kontroll, to begreper som ofte brukes om det samme. Jeg vil i det følgende gi en mer utfyllende definisjon av disse begrepene og ved denne anledning også avgrense de to begrepspar fra hverandre.

To begrepspar: Formell/uformell og primær/sekundær kontroll

Det er som nevnt vanlig og hensiktsmessig å skille mellom den uformelle og den formelle sosiale kontrollen, eller – som man ofte gjør synonymt – mellom primærkontroll og sekundærkontroll. Men jeg vil hevde at uformell kontroll ikke alltid er det samme som primærkontroll og formell kontroll kan være noe annet enn sekundærkontroll. For å vise hva jeg kommer til å legge i begrepene formell og uformell kontroll, skal jeg foreta en avgrensning mot det som kalles for primær og sekundær kontroll.

En definisjon av det siste begrepsparet finner vi hos Nils Christie i boka "Hvor tett et samfunn". Han beskriver *primærkontrollen* som

"alle former for belønninger og straffer som springer ut av og er bygget inn i det vanlige samvær. Den primære kontroll finner sted gjennom handlinger som er en del av og er bygget inn i det vanlige samvær. Men dette samværet er ikke skapt for å gi grunnlag for kontroll. Kontrollen kommer av seg selv. Den er i samværet. Den behøver slett ikke være verken bevisst eller planlagt. Kontrollen kan være i form av en spøk eller et slag. Men i det vanlige miljø og av folk som ikke er der spesielt for å kontrollere." (1982, c. s. 29).

Den primære kontrollen kommer ofte som en umiddelbar og spontan reaksjon og fra dem man har et nært forhold til. Man kjenner hverandre og man kjenner flere sider av hverandre.

Sekundærkontrollen er "tiltak som iverksettes utenom det vanlige samvær, og da som oftest av en eller annen spesialist med atferdskontroll som yrke. Sekundærkontrollen kommer inn som et tillegg (. . .)" (ibid.).

Ser vi på dette begrepsparet utfra dets opprinnelse, kan det være avledet av følgende: Primær- og sekundærkontroll uttrykker rent etymologisk et hierarki: På latinsk betyr "Prima" – det første og "secunda" – det andre (på engelsk "the second", norsk er upresist her; man skiller ikke mellom "the second" og "the other", som f. eks. på engelsk). Primærkontrollen er dermed den kontrollen som kommer først i tid, både kronologisk og ontogenetisk, dvs. også først i individets utvikling; fra foreldrene. Sekundærkontrollen er den som så kommer i tillegg, ofte senere i tid.

Primær- og sekundærkontrollen sier dessuten noe om kontrollens arena: Den amerikanske sosiologen Charles H. Cooley (1864–1922)¹ innførte begrepet om "primærgruppen" som en sosial enhet som kjennetegnes av nærhet, fortrolighet og varighet over tid. Familien, nabolaget, vennekretsen er slike primærgrupper og de er også primærkontrollens arena. I motsetningen til relasjonene i disse små forhold er sekundærrelasjoner de som forbinder mennesket i større samfunnsforhold. Her får sekundærkontrollen en større betydning. Også Nils Christie knytter begrepene primær- og sekundærkontroll til det han kaller for "tette" og "løse" samfunnstyper. Tette samfunn er karakterisert gjennom nærhet mellom menneskene, gjensidig avhengighet og at dets medlemmer og deres handlinger er sterkt synlige for hverandre. Løse samfunn er større systemer hvor menneskene bare kjenner visse sider av hverandre, f. eks. som yrkesutøvere og på atskilte arenaer, de mellommenneskelige kontaktene er ofte kortvarige og ikke preget av den mer omfattende gjensidige avhengigheten som mennesker i de tette samfunn har til hverandre. (Nils Christie, 1982 c).

Mens begrepene primær- og sekundærkontroll altså henspiller til både kontrollens arena og til en kronologisk hierarki handler "formell" og "uformell" kontroll om kontrollens form. En definisjon av formell og uformell kontroll gir Dag Østerberg i "Sosiologiens nøkkelbegreper":

"Den formelle sosiale kontroll er slikt som stemping av reisepass og visa, innsamling av inngangsbilletter, undersøkelse av fremviste legitimasjonsbevis og skjermbildefotografering, og spiller en stor rolle i vårt samfunn. Den uformelle sosiale kontroll er likevel fortsatt av større vekt, og må kanskje være en del av ethvert samfunn: De daglige hilser, samtaler i forbifarten, vitser, bemerkninger om været, de siste nyheter i aviser eller fjernsyn er også en stadig kontroll av at ens medmennesker (og forsåvidt også en selv) fortsatt bekrefter normene, altså er 'normale'. Normaliteten stadfestes og styrkes daglig gjennom alskens uformelle normaliseringstiltak." (1984, s. 101).

¹) Se: Innledning i Dag Østerberg (red.): Handling og samfunn. Oslo, 1978.

Mye av det som ved denne definisjonen ble betegnet som uformell kontroll er det samme som også kan kalles for primærkontroll. Men ikke alt. "De siste nyheter i aviser eller fjernsyn" er ikke primærkontroll. Ikke alle uformelle signaler, budskap og bilder vi mottar fra omgivelsen, er primærkontroll, når primærkontrollen kjennetegnes ved f. eks. gjensidig avhengighet mellom kontrolløren og den kontrollerte og finner sted i primærrelasjoner. Men er denne uformelle kontrollen da sekundærkontroll? Jeg mener ja. Sekundærkontrollen utøves *som oftest* av spesialister med atferdskontroll som yrke, men den kan også utøves av noen som ikke har denne yrkesrollen, f. eks. av journalister. Og heller ikke nødvendigvis som eksplisitt definert oppgave. Riktignok kan også en journalist få tildelt en eksplisitt kontrolloppgave, f. eks. i et diktatur hvor han/hun kan få i oppdrag å si usannheter, spre propaganda for å holde undersåttene i lydlig uvitenhet. Eller, for også å nevne mer demokratiske varianter, når f. eks. "onkelen" i barne-TV skal formidle et pedagogisk "riktig" budskap til de små seerne eller når informasjonen er en del av en kampanje som skal endre folks holdninger og atferd ("tobakksrøyking fører til lungekreft", "innvandrere er en ressurs", "fisk er sunt"). Vanligvis fremtrer "de siste nyheter i aviser eller fjernsyn" imidlertid som saklig og objektiv informasjon og de skal definitivt ikke være noen ensidig påvirkning. Men massemediene gjør visse kunnskaper til felleseie, setter bestemte temaer på dagsorden, sensasjonspreget nyhetsdekning kan gjøre uvanlige hendelser til dagligvarer og forsterke stereotypier. På denne måten formidler også nyheter ved deres innhold og utvalg hva som kan oppfattes som "normal". I henhold til ovennevnte definisjoner kan dette – i den grad det handler om en form for kontroll – altså sees som en form for *uformell sekundærkontroll*. I motsetning til den formelle kontrollen vil den være mindre synlig, mer tilslørt og man kan anta at den derfor også er ganske effektiv. Det er vanskelig å få øye på og unndra seg en kontroll som fremtrer som objektiv sannhet.

Nils Christie foretar i sin bok "Hvor tett et samfunn" ingen avgrensning av begrepsparet formell og uformell kontroll mot begrepene primær og sekundærkontroll og det virker som om han anvender begrepene mer synonymt enn jeg her har gjort. I et diagram som Christie har laget for å illustrere forholdet mellom gjensidig avhengighet og synlighet, betyr svak synlighet og svak gjensidig avhengighet samtidig også minimal uformell kontroll. (1982 c, s. 33). Uformell kontroll gjennom massemedier, slik Dag Østerberg beskriver, kunne derimot også plasseres på samme sted i dette diagrammet, og jeg vil hevde at den ikke er så rent minimal.

Når vi ser at uformell kontroll kan forstås som både primær og sekundær kontroll, gjelder da det samme også for den formelle kontrollen? Den formelle kontrollen utøves av personer, institusjoner, den kan også skje ved hjelp av tekniske apparater, overvåkingsutstyr. Stort sett er denne kontrollen sekundær-

kontroll. Kan man tenke seg formell kontroll som også er primærkontroll? Formelle regler, rutiner, ritualer, som styrer atferden mellom mennesker som lever tett sammen, f. eks. innenfor en institusjon, vil kanskje fungere som en slags primærkontroll, tett knyttet til det daglige samvær, men likevel formell. I så fall vil dette være ritualisert og formalisert primærkontroll.

Hvis de to begrepspar jeg her har beskrevet likevel stort sett betegner de samme fenomenene, kan man selvfølgelig innvende at de da også kunne anvendes synonymt. Jeg vil hevde at det først og fremst kommer an på i hvilken sammenheng man vil bruke begrepene som redskap til å beskrive eller forklare noe. I noen sammenhenger kan det, som jeg har vist, være hensiktsmessig å skille begrepsparene fra hverandre. Når jeg nå senere skal beskrive den sosiale kontrollen av seksualitet, er imidlertid også det området hvor begrepene *ikke* faller sammen av interesse, slik at det er en fordel å være oppmerksom på forskjellen mellom definisjonene.

Formell og uformell kontroll

Noe av det som er forskjellen mellom den formelle og den uformelle kontrollen går delvis fram av definisjonene jeg siterte i det forangående avsnittet. Det som kan tilføyes er at den formelle kontrollen skjer etter eksplisitt fastlagte regler, lover, den kan være rutinemessig og systematisk og den legitimeres gjennom en overordnet målsetting, et samfunnsmessig behov, som gjelder fellesskapets interesser eller interessene til den/dem som har samfunnsmessig makt. Den utøves av spesialister, av institusjoner med formell kontrollkompetanse og av og til ved tekniske hjelpemidler, overvåkingsinstrumenter.

Den uformelle kontrollen er en del av det daglige samvær, den måten vi omgås på, små bemerkninger, kommentarer som preger vår oppfatning av oss selv og av andre og som styrer vår atferd. Den uformelle kontrollens påbud vil stort sett være i samsvar med de formelle normer og regler i samfunnet. Foreldre som irrettesetter sine barn ved å si: "Det er ikke lov å . . .!" kan henvise til en formalisert, skreven regel. Den uformelle kontrollen kan i så måte også være en slags advarsel om at det er mulig å supplere kontrollen ved å tilkalle en uformell kontrollinstans. Men et uformelt påbud kan også være individuelt og gyldig bare innenfor en gruppe: "Du har ikke lov å . . .!"

Hovedkjennetegnene av den formelle og den uformelle kontrollen kan skisseres som følgende:

Uformell kontroll

Uskrevne regler

Ikke nødvendigvis noe eksplisitt målsetting

Formell kontroll

Skrevne regler

Eksplisitt når det gjelder kontrollens mål (målgruppe, ønsket atferd) og midler (kontrollinstans, virkemidler)

Bekrefter i større grad "normalitet" og fokuserer mer på det "normale"	Er mest innrettet mot og definerer avvik
Kontrolløren er ikke spesialisert i forhold til en definert kontrolloppgave	Kontrollør/kontrollinstans er spesialist for en definert kontrolloppgave
Kan være individuelt varierende, forskjelligartet	Standardisert overfor grupper som har felles kjennetegn, egenskaper, roller
Er mindre forutsigbar, mer uforventet	Kan lettere forventes og beregnes på forhånd
Kommer først i individenes og samfunnets utvikling	Kommer senere
Begrenses av formelle reglers rammer	Begrenses av samfunnsmessige maktforhold og dens legitimering

Denne oversikten viser at ikke alle kjennetegn gjelder utelukkende enten for den ene eller for den andre formen for kontroll. Uformell kontroll kan f. eks. til en viss grad forutsies, når man kjenner hverandres holdninger og "vanlige" atferdsmønstre. Uformell kontroll er i så måte også trygghetsskapende for individer som kjenner til hverandre. ("Far blir alltid sint når jeg ikke kommer hjem til middag.") Formell kontroll kan skape en mer generell trygghet mellom mennesker som ikke kjenner hverandre, eller som bare kjenner visse sider av hverandre. Samhandlinger mellom anonyme deltakere defineres ved et mangfoldig sett av formelle regler. Uten disse ville f. eks. dagens biltrafikk overhodet ikke være mulig. Men den formelle kontrollen kan også på en uforventet måte ramme den som f. eks. overtrår en regel han/hun ikke kjenner til.

Vil man sammenligne disse to former for kontroll, bør man i tillegg til spørsmålet om hva disse to kontrollformene *er*, også spørre etter hva de *gjør*. Det som er karakteristisk for den formelle og den uformelle kontrollen kan sammenlignes etter flere forskjellige kriterier. Spørsmålet som jeg vil konsentrere meg om i det følgende er: Hvordan skjer den uformelle og den formelle kontrollen av seksualitet? Hvilke samfunnsmessige konsekvenser har disse kontrollformer?

Seksualitet og kontroll

Et samfunns regler for ønsket og uønsket atferd henger sammen med mer generelle samfunnsspesifikke forhold. I hvilken grad det f. eks. er tillatt å vise nakenhet, hvorvidt det er akseptert å ha sex utenfor ekteskapet osv. henger sammen med hvordan seksualiteten ellers er organisert i samfunnet.

”Varje kultur har sin särskilda gestaltning och sina egna mönster för sexuella handlinger och sina egna ’mänskliga’ förutsättningar på det sexuella området (. . .). Liksom varje samhälle har organiserat sin ekonomi, så har samhällen också organiserat sin seksualitet.” (*Rita Liljeström*, 1983, s. 10).

Normene for hva som er akseptert seksuell atferd har forandret seg over tid og de er alders- og kjønnsespesifikke. I tillegg varierer de geografisk, regionalt og lokalt, og de er kulturspesifikke. Den samme atferden som er alminnelig akseptert i en bestemt sammenheng kan være forbudt og støtende i en annen situasjon. Normer og regler er altså i mindre grad innrettet mot atferd og handlinger isolert sett, men mot atferdens og handlingenes betydning.

Menns og kvinners ulike roller og posisjoner i vårt samfunn kan bare i liten grad tilbakeføres til biologiske ulikheter. Kjønnsforskjeller er i hovedsak en sosial konstruksjon. I tråd med definisjonen av sosial kontroll som en mekanisme til å vedlikeholde maktforhold, kan også den sosiale betydningen av kjønn og kontrollen av seksualitet oppfattes som noe som opprettholder individuelle og samfunnsmessige maktforhold. Kjønnsroller og kjønnsidentiteten innlæres gjennom uformelle kontrollmekanismer som begynner i den tidlige barndommen og de opprettholdes og videreføres både gjennom uformelle kontrollmekanismer og gjennom formaliserte regler og institusjoner.

Psykoanalytisk teori har levert et vesentlig bidrag til å kunne forstå sosialiseringprosessen og norminnlæring i menneskenes utvikling. Ifølge Sigmund Freuds klassiske teori skjer sosialiseringen gjennom kontrollen av seksualdriften. Seksualdriften er tilstede fra den tidligste barndommen. Barna må lære å kontrollere denne driften. Når de biologisk blir i stand til å kontrollere kroppen sin, må de også tilpasse seg de samfunnsmessige, kulturelle kravene. Lystprinsippet forvandles til realitetsprinsipp. Konflikten med omgivelsenes krav og normer blir minsket ved at barnet gjør disse krav til sine egne, internaliserer dem. Den ytre kontroll blir mer og mer til en indre selvkontroll. Naturlige drifter blir fortrenget og omformet, sublimert, fra seksuelle mål til kulturspesifikke ikke seksuelle formål. Slik bygger kultur og sivilisasjon alltid på en undertrykking av seksualdriftene. Denne utviklingen skjer både i enkeltindividenes historie (ontogenese) og som menneskeslektens utvikling (fylogenese). Å gi avkall eller utsette driftens tilfredsstillelse, er forutsetningen for kulturelt fremskritt.

Men har ikke utviklingen i vår kultur gått i retning av stadig større seksuell frihet? Rusler man på en varm og solfylt sommerdag gjennom Oslos parker, møter man f. eks. et syn som for ikke så mange år siden hadde vært ganske utenkelig: Ikke bare menn, men også kvinner ligger med bar overkropp på gressplenen og forsyner seg med sol. Minimumsbekledning er en liten truse. Ved noen av Oslos badestrender er det tillatt å kaste også dette lille plagget og unne seg å bli brun uten striper. Utenomtekteskapelige seksuelle forbindelser har også

blitt mer akseptert i våre dager, man trenger ikke beherske sine seksuelle behov og utsette tilfredsstillelse i like stor grad som før.

Er slike endringer ikke et uttrykk for at vi har fått større individuell frihet, bedre muligheter til å utfolde oss? Vi har vel åpenbart blitt mer åpne og tolerante når det gjelder seksualitet?

Marxistisk orienterte tilhengere av psykoanalysen (f. eks. Wilhelm Reich, 1897–1957) knyttet undertrykking av seksualdriften til en samfunnsmessig undertrykking av arbeiderklassen. Herbert Marcuse tar utgangspunkt i den psykoanalytiske teorien når han undersøker forholdet mellom individuell frihet og kulturelt fremskritt. Han mener at seksualdriftens undertrykking i vår spesifikke kultur er blitt en tilleggsundertrykking som opprettholder herredømmet (klasseherredømme og individers makt og privilegier). Forskjellige typer herredømme resulterer i forskjellige former for realitetsprinsipp: I vårt samfunn spiller prestasjonsprinsippet en viktig rolle: For å få mennesker til å oppfylle bestemte krav og utføre fremmedgjort arbeid, må de selv føle det som riktig og nødvendig. Sosial autoritet utenfra blir internalisert, dvs. krav om prestasjoner som blir stilt fra andre omgjøres til egne krav og egne ønsker. Undertrykkingen blir på denne måten usynliggjort.

Undertrykkingen kan ikke legitimeres som en livsnødvendighet. Herredømmet må opprettholdes gjennom andre kontrollformer. Ifølge Marcuse retter kontrollen seg ikke lenger direkte mot driftene, men mot bevisstheten. "Idag er den seksuelle friheten, sammenlignet med den puritanske og viktorianske epoken, uten tvil større (. . .). Men samtidig er de seksuelle forhold sterkere knyttet til sosiale forhold." (1984, s. 96, min overs.). Tilsynelatende har vi i dag en større seksuell frihet, men samtidig har det blitt større konformitet.

"Frigjøringen" undertrykker altså på en ny måte: Kroppsfasongen blir f. eks. et viktig kriterium for om noen tør vise seg naken i offentligheten. De som føler seg mindre vellykket kan dermed bli utestengt. Slankehysteri og kroppsfixering blir en ny, usynlig tvangstrøye. Krav om å være "frigjort", ikke prippen, større aksept av utenomekteskapelig sex kan også arte seg som "sexpress" – tvang til seksualitet og seksuelle prestasjoner.

Konformitetskravet legitimeres ved at den utgir seg som en positiv utvikling i retning av å kunne befri seg – nesten bokstavelig talt – fra en "tvangstrøye" som hindret menneskene i å kunne nyte sol og sex med hele kroppen sin.

Men finnes det ikke også færre forskrifter for hva som er akseptert og ikke akseptert? Det er heller ikke vanskelig å se at også den nye friheten har bestemte regler: På plenen i en Oslopark går det f. eks. an å oppholde seg i bare truse, men ikke uten den. Bare små barn behøver ikke ha på seg noen plagg. Beveger man seg – kanskje bare noen meter – fra sitt solsted og til parkens restaurant, må pupper dekkes til, mens menn fortsatt kan være halvnakne. Ingen blir for-

nærmet av å se en naken mann på en bestemt badestrand på Bygdøy, men hadde mannen vist seg slik på "tekstilstranden" rett ved siden av eller i en av byens parker, kunne han risikere å bli politianmeldt for blotting, eller som det heter på juristspråk: "Krenkelse av ærbarhet ved utuktig atferd".

Familiens rolle i det moderne vestlige samfunn har blitt svekket, institusjoner utenfor har overtatt mer av familiens oppdragelses- og kontrollfunksjoner. Bli ikke også seksualiteten dermed i større grad kontrollert gjennom formelle institusjoner som tar seg av oppdragelsen? Ifølge Marcuse er det massemediene som har overtatt en vesentlig del av norminnlæringen: "Massemedienes eksperter formidler de nødvendige verdiene. (. . .) Med denne oppdragelsen kan ikke familien lenger konkurrere." (1984, s. 98, min overs.). Men selv om det ikke lenger er familien som er den viktigste kontrollinstansen, skjer mye av kontrollen likevel på en uformell måte. Seksualiteten har f. eks. gjennom reklamen fått en symbolsk tilknytning til forbruksvarer; seksualitet assosieres med ulike produkter, lysten stimuleres for å øke behov og dermed også varekonsum, mener Marcuse. Også på denne måten blir en tilsynelatende større frihet til en ny tvang: Tvangen til forbruk og konsum – også av seksualitet.

Primærkontrollen har altså blitt svekket, ifølge Marcuse, og kontrollen har mer og mer blitt overtatt av sekundære kontrollinstanser. Men mye av kontrollen er likevel uformell og den er tilslørt fordi den utgir seg som det motsatte av kontroll, nemlig en større seksuell frihet.

I boka "Eros and Civilisation" spør Marcuse videre om man ikke også kunne tenke seg en fremskreden kultur som ikke bygger på en undertrykking av seksualdriften. I de "kvinnelige kvalitetene", som sensibilitet, følsomhet og passivitet ser han en slags motkraft mot destruktiv produktivitet, mot aggresjon, mot prestasjonsprinsipp og dermed også mot de bestående produksjonsforholdene. Kvinnefrigjørelsen kan derfor være kreativt befriende også for mannen og for hele samfunnet. Nettopp dette synet ble imidlertid sterkt kritisert fra feministisk hold. Hans kritikere mente at han på denne måten tilskrev kvinner egenskaper som tilsvarende et tradisjonelt kvinnebilde og som opprettholder et patriarkalsk herredømme ved å definere kvinners plass i samfunnet utfra deres "biologiske egenskaper", "evner" og "instinkter"². En måte å legitimere kvinners og menns ulike roller og posisjoner i samfunnet på, er jo nettopp å forklare også sosiale kjønnsforskjeller som biologiske, naturgitte.

Når det gjelder kontroll av seksualitet, har den formelle kontrollen altså på mange måter minsket og mistet sin legitimitet, samtidig som et spesialisert og "løst" samfunn fortsatt krever felles normer og konformitet. Den uformelle kontrollen av seksualitet (seksualdrift) spiller ifølge de nevnte teoriene en helt

²) Jfr. Samtale mellom Marcuse, Silvia Bovenschen og Marianne Schuller, oversatt og utgitt som artikkelen: Kvindebilder, i:

avgjørende rolle for individets sosialisering, den kulturelle utvikling og for en opprettholdelse/legitimering av samfunnsmessige maktforhold. En vesentlig grunn til at den kan være så effektiv er at den er tilsørt ved å utgi seg som ikke-kontroll.

Den franske filosofen Michel Foucault (1983) imøtegår påstanden om seksualitetens undertrykkelse (repressionsteorien). Ifølge ham er ikke fenomenet seksualitet det som kommer først og som så må kontrolleres. Han ser seksualitet som et *resultat* av kontroll. Seksualiteten har ikke vært den samme gjennom historien og det som er avgjørende, er den måten man omtaler den på, dvs. diskursen om seksualitet, mener Foucault. At man snakker om noe, er den del av selve den tingen man snakker om. Også diskurs er maktutøvelse; makten er skjult bak det som utgir seg som kunnskap og sannhet. I det klassiske Hellas snakket man f. eks. om "afrodisia", de kjønnslige gledene. Man var opptatt av selvbehersekelse som en slags "kostholdsproblem", men snakket ikke om "synd". Tanken om "begjær", det "syndige begjær", dukket opp med kristendommen. Fra 1700-tallet fikk diskursen om seksualitet en stadig større betydning og diskursen økte nettopp der hvor makten utfoldet seg. Seksuelle emner er, ifølge Foucault: Moren og kvinnekroppen, barnet (et vesen som både er uskyldig og skyldig), forplantningen og avvik, perversiteter. Å snakke om sin seksualitet ble et påbud og institusjonalisert ved f. eks. kirkens skriftemålsregler. Men diskurs innebærer også på hvilken måte man fortier spesielle ting. I internatskoler f. eks. snakket man ikke direkte om sex, men regler, inredninger, arkitekturen ga uttrykk for at man var veldig opptatt av barnas seksualitet: Gutter og jenter ble atskilt fra hverandre, sovesalen ble overvåket osv. Hardt arbeid og streng disiplin skulle forhindre at barna fikk "usedelige" tanker.

Den sosiale kontrollen, disiplinering, ytrer seg som kroppsteknikk og "biopolitikk". Begge deler er viktige for å kontrollere forplantning, og seksualiteten ble dermed gjenstand for offentlig administrering i henhold til nyttekriterier. Seksualitet ble også et emne for medisin, psykiatri, strafferett og dermed både et eksplisitt mål og – som diskurs – et skjult redskap for sosial kontroll.

Mangfoldige diskurser har også bidratt til å etablere normer for seksualitet og karakterisert ulike former for avvik og deres kontroll. "Vanlig ekteskapeleg samvær" ble etter den "diskursive eksplosjonen" på 1700-tallet et mindre viktig samtaleemne, mens man ble mer opptatt av avvikende seksualpraksis og samlivsformer. Til "lovbryterne" og "de gale" kom nå også "de perverse". Ifølge Foucault har gjennomgripende og direkte kontrolltiltak – regler, overvåking, oppmerksomhet – mot noe som egentlig ikke lot seg forhindre (f. eks. onaniforbudet), også *fremprovosert* ulike former for seksuelt avvik. Han sier at økningen av perversjonene er et faktisk resultat av en spesiell maktutøvelse mot kroppen og dens lyster: Denne form for makt er veldig intim, "omfavner kroppen"

og øker lysten, men nødvendiggjør dermed igjen en forsterket kontroll. Foucault kaller dette for en "spiral av kontroll og lyst". Kontrollen fremtrer som rasjonell og riktig fordi den legitimeres med vitenskapelig fornuft; kunnskap som utgir seg som sannhet.

Kontrolltiltak som tilsynelatende, eksplisitt, gjelder seksualiteten, overtas i stadig større grad av et formelt kontrollapparat (kirke, skole, medisin, psykiatri, strafferett). Seksualitet er dermed noe som også legitimerer ulike institusjoner og deres kontrolltiltak. Når "problemet" seksualitet/seksuelt avvik alment oppfattes som et problem man må gjøre noe med, kan disse institusjonene formidle det inntrykket at det tilsynelatende gjøres noe med dette problemet, og både kontrollen og institusjonene rettferdiggjør seg selv.

I motsetning til Marcuse beskriver Foucault en utvikling hvor formell kontroll har spilt en stadig større rolle. Men kontrollens gjenstand er ikke seksualitet, selv om det kan synes slik. Seksualitet brukes heller som et påskudd til å utvide kontrollen på individene. Kontrollen definerer og provoserer seksuelt avvik og virker dermed også selvforsterkende.

Avslutning

I henhold til de teoriene jeg har nevnt, kan den sosiale kontrollen av seksualitet sammenfattende skisseres som følgende:

Uformell kontroll av seksualitet

Innlæring av kroppsbeherskelse/
kontroll av seksualdriften i
barndommen: sublimering
fortrengning

Massemedienes budskap om
"normalitet" (f. eks. idealkropp,
seksuell prestasjon)

Sexpress

Seksualitet knyttes til konsum

Konformitetskrav er ikke eksplisitt,
men fremstår som frigjøring

Formell kontroll av seksualitet

Institusjonalisert oppdragelse:
Kontrolltiltak som "fortier" seksuali-
tet, samtidig som de kan vise
hvor opptatt man er av seksualitet

Massemedienes budskap om avvik
og dens konsekvenser (f. eks.
straffbarhet)

Forbud og sanksjon av visse former
for seksualatferd

Seksualitet knyttes til "synd" og
"perversjon"

Kontroll av seksualavvik er
ekspisitt målsetting

Både den formelle og den uformelle kontrollen av seksualitet har i hvertfall én vesentlig aspekt til felles: Begge kontrollformer tilslører de bakenforliggende sosiale funksjoner av kontrollen og dens institusjoner. Man kan nesten få inntrykk av at vi lever i et bakvendtland: "Seksuell frigjøring" er en uformell kon-

trollform som samtidig innebærer større krav om konformitet, og den omtalte, målrettede formelle kontrollen av seksualitet er det som produserer avvik, "per-versjoner".

Adresse: Angelika Schafft
Institutt for kriminologi og strafferett
Universitetet i Oslo
Karl Johans gt. 47, N-0162 Oslo 1

Kilder

- Aubert, Vilhelm: *Straffens sosiale funksjon*. Oslo, 1979.
Christie, Nils: Reaksjonens virkninger. I: *Som Folk Flest*. Oslo, 1982 (a).
Christie, Nils: *Pinens begrensning*. Oslo, 1982 (b).
Christie, Nils: *Hvor tett et samfunn*. Oslo, 1982 (c).
Cohen, Stanley: *Visions of Social Control*. London, 1985.
Foucault, Michel: *Sexualität und Wahrheit. Der Wille zum Wissen*. Frankfurt a. M., 1983 (På norsk: Seksualitetens historie, I).
Guttormsen, Gro og Cecilie Høigård: *Fattigdom i en velstandskommune*. Oslo, 1978.
Liljestrøm, Rita: *Det erotiske kriget*. Stockholm, 1983.
Marcuse, Herbert: *Triebstruktur und Gesellschaft*. Frankfurt a. M., 1984 (På engelsk: "Eros and Civilisation").
Samtale mellom Herbert Marcuse, Silvia Bovenschen og Marianne Schuller, oversatt og utgitt som artikkelen: Kvindebilleder, i:
Østerberg, Dag: *Sosiologiens nøkkelbegreper og deres opprinnelse*. Oslo, 1984.
Østerberg, Dag (red.): *Handling og samfunn*. Oslo, 1978.